

УДК 340.12

Н. М. ОНИЩЕНКО
С. О. СУНЄГІН

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Досліджуються основні аспекти сутності інституту юридичної відповідальності. Зазначається, що вивчення проблем юридичної відповідальності повинно вестися на основі вивчення норм та принципів права, за межами яких немає ні правопорушення, ні санкцій, а тому не повинно бути ні відповідальності, ні примусу. Водночас визначення поняття «юридична відповідальність» має здійснюватися як з урахуванням правових ознак даного інституту, так і з урахуванням ознак, притаманних родовому поняттю «соціальна відповідальність».

Ключові слова: юридична відповідальність, соціальна відповідальність, законність, правопорядок, правопорушення, право, державний примус.

Онищенко Н.М., Сунегин С.А. К вопросу об исследовании сущности института юридической ответственности.

Исследуются основные аспекты сущности института юридической ответственности. Указывается, что исследование проблем юридической ответственности должно происходить на основании изучения норм и принципов права, за пределами которых не существует ни правонарушений, ни санкций, и поэтому не должно быть ни ответственности, ни принуждения. В то же время, определение понятия «юридическая ответственность» должно осуществляться как с учётом правовых признаков данного института, так и с учётом признаков, характерных родовому понятию «социальная ответственность».

Ключевые слова: юридическая ответственность, социальная ответственность, законность, правопорядок, правонарушение, право, государственное принуждение.

© **ОНИЩЕНКО Наталія Миколаївна** – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, академік Національної академії правових наук України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

© **СУНЄГІН Сергій Олександрович** – кандидат юридичних наук, науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Onishchenko Natalia, Sunegin Sergiy. To the question on the research of the essence of the legal responsibility institute.

The article examines the main aspects of essence of the legal liability institute. Indicates, that the research of the problems of legal liability should be based on the study of the rules and principles of law, beyond which there are no crimes, no sanctions, and so there should be no liability, no coercion. At the same time, the definition of "legal responsibility" should be given in terms of legal approach to this institution, and with regard to signs of a typical generic concept of "social responsibility".

Key words: legal responsibility, social responsibility, lawfulness, law-and-order, delinquency, law, government coercion.

Науковці не даремно зазначають, що юридична відповідальність, яка настає за порушення норм права, – це різновид соціальної відповідальності, що настає за порушення різних соціальних норм (права, моралі, звичаїв, корпоративних норм). Оскільки найважливішою закономірністю права є відповідність правової форми змістові суспільних відносин, що регулюються, юридична відповідальність за змістом і структурою має відповідати соціальній відповідальності. Юридичну відповідальність необхідно вивчати у її взаємозв'язку із соціальною, привносячи при цьому в поняття «соціальна відповідальність» юридичну специфіку, оскільки зазвичай філософи, соціологи та інші представники гуманітарної науки, даючи визначення соціальної відповідальності, відображають лише ті її риси, які характеризують моральну, політичну чи інші види соціальної відповідальності, але не повністю відображають ознаки юридичної відповідальності. Так само і вчені-юристи часто не беруть до уваги загальне поняття соціальної відповідальності¹.

У заявленому контексті досить цікавими є визначення соціальної відповідальності, що надають представники не тільки правової, а й інших спрямувань гуманітарної науки². Зокрема, її визначають як покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, чиїсь дії, вчинки, слова³. Співвідношення даних понять – соціальної та юридичної відповідальності – це співвідношення загального та особливого. Соціальна відповідальність являє собою єдність двох складових:

1) відповідальність особи за вчинене діяння перед іншими індивідами, соціальними групами, державою та суспільством загалом;

2) відповідальність держави та суспільства перед окремою особою чи соціальною групою.

Водночас, сучасні вчені-правознавці зазначають, що вивчення проблеми юридичної відповідальності становить певну складність, оскільки ані в навчальній, ані в науковій юридичній літературі та законодавстві, послідовно не проводиться єдиний погляд на доволі спірні питання, що виникають при дослідженні цієї проблематики.

Без належної системи юридичної відповідальності право стає безсилим та ненадійним, не виправдовує соціальних очікувань. Правові норми, встановлені на їх підставі, права та обов'язки членів суспільства перетворюю-

ються на добрі наміри, якщо влада не здатна організувати поновлення та захист порушених прав, примус до виконання обов'язків, покарання тих, хто порушує правові заборони. Адже досить багато процесів та напрямів правового розвитку пов'язані із дієвістю права: відчуттям захищеності кожним, гарантованості прав та законних інтересів, протистоянням сваволі у процесі упорядкування суспільних відносин, безсумнівною дією механізмів щодо впровадження правового порядку в усіх сферах суспільного життя, гарантуванням та забезпеченням системи безпеки, що пов'язана із соціальною діяльністю, особливо тією, що становить потенційну загрозу життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави. Це далеко не повний перелік наших очікувань від сучасного права.

Багато в чому успіхи демократичних перетворень залежать від того, наскільки право в суспільстві підтримується та поважається різними соціумами взагалі та кожним індивідом зокрема. Важливого значення набуває сьогодні у зв'язку з цим інститут відповідальності держави перед особою та особи перед державою. Втілення принципу законності в усіх сферах життєдіяльності суспільства, забезпечення правопорядку, прийняття права як явища соціальної дійсності є пріоритетними напрямками сучасного правового розвитку. Одним із елементів підтримки виваженого ставлення до явищ правової дійсності є удосконалення інституту юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність – засіб боротьби з правопорушеннями, забезпечення правомірної поведінки. Цивілізоване право передбачає цивілізовані засоби, способи здійснення, функції та принципи юридичної відповідальності, відповідної демократичному розвитку. Даним твердженням насамперед і пояснюється, що юридична відповідальність – це найважливіший інститут будь-якої правової системи, одна з головних ознак права, необхідний елемент механізму його дії⁴.

Норми та суспільні відносини, які утворюють зміст, сферу юридичної відповідальності, склалися історично. Сучасні принципи відповідальності стали виникати у свідомості суспільства та в діючому праві в період розкладу феодального устрою. У процесі становлення громадянського суспільства та боротьби з феодальним ладом, розвитком буржуазного устрою стверджувалися основні положення сучасної теорії права та практики законотворення відповідних принципів застосування заходів примусу за скоєне правопорушення. У полі зору передових мислителів були насамперед кримінальне право та процес, які визначають найбільш гострі міри примусу та порядок їх застосування.

Основним принциповим положенням, яке склалося в боротьбі проти феодальної сваволі та інквізиційного процесу, є те, що примус як спосіб, засіб охорони права не повинен порушувати саме право, а може здійснюватися тільки на основі та в межах права. Одним із втілень цього принципового положення стала відома формула *null crimen, nulla poena, sine lege* (без закону немає ні злочину, ні покарання). Це означає, що правопорушен-

ням визнається тільки та виключно те діяння, яке до його скоєння було заборонене законом, що набрав законної сили та усвідомлений суспільством. У тому ж чи іншому законі має бути точно визначено міру покарання, яка застосовується за це (цей вид) правопорушення.

Визнання цього принципу стає догмою права при здійсненні відповідальності. За будь-якого розуміння права – нормативного, соціологічного, правового, психологічного – норма права, як вона виражена в тексті закону, є альфою та омегою відповідальності за правопорушення. Ні ознаки правопорушення, ні санкції, які визначають міру примусу за нього, не підлягають розширеному чи обмежувальному тлумаченню чи (тим більше) застосуванню за аналогією. Крім закону, який визначає санкції за будь-яке діяння, відповідальності за нього, не повинна надаватися зворотна сила, бо представник громадянського суспільства, покараний за проступок, який у момент скоєння не був заборонений чи карався менш суворо, обґрунтовано заявляє, що це є протиправним у цивілізованому суспільстві⁵.

Іншим досягненням політико-правової теорії та законодавства в сфері відповідальності стає прагнення урегулювати правом діяльність державних органів, які застосовують примус, підпорядкувати цю діяльність спеціальному контролю та перевірці.

Слід врахувати, що, по-перше, законодавство в сфері відповідальності має суспільне значення лише тією мірою, якою воно реалізується. Якщо правоохоронні органи демонструють безсилля в боротьбі з правопорушенням або сприяють порушникам, у суспільстві складається переконання, що більшість заборон можна безкарно порушувати, а для захисту своїх прав цілеспрямовано застосовувати самосуд та самоуправство, що є ефективнішим, ніж дії офіційно існуючих правоохоронних органів.

По-друге, є аксіоматичним, що в сфері, де застосовується державний примус, досить часто державні органи та посадові особи, які розслідують справи про правопорушення, часто можуть перевищувати і перевищують свої владні повноваження. Це демонструє відсутність гласності, сваволу у процесі збирання доказів та залякування осіб, які залучені до процесу розслідування. Прагнення швидше обґрунтувати обвинувачення та закінчити справу у визначений термін іноді веде до засудження невинуватого. Суттєву шкоду законному та обґрунтованому здійсненню юридичної відповідальності може спричинити тиск дезорієнтованої суспільної думки, адміністративна слабкість високопосадовців, дії корумпованих працівників правоохоронних органів, політичні амбіції та лобізм певних кланових інтересів.

Ні суспільство, ні особа не можуть існувати без захисту від правопорушників, а отже, без діяльності спеціального апарату, який охороняє право від порушень. Адже при здійсненні юридичної відповідальності протиборствують дві нерівні сторони: особа, обвинувачувана (підозрювана) у скоєнні правопорушення, та організація посадових осіб, які мають владу та повноваження застосовувати примус від імені держави. За вказа-

них умов цей примус може бути застосований як сваволя, з певним порушенням закон⁶.

Для запобігання прийняттю необґрунтованих та незаконних актів і рішень щодо відповідальності практика, законодавство, правова доктрина періоду становлення громадянського суспільства визначили такі засоби: особа, обвинувачувана (підозрювана) в правопорушенні, за законом наділена комплексом прав, які дають їй можливість бути учасницею в дослідженні обставин справи, оскаржувати кваліфікацію правопорушення, сам факт його скоєння, надавати докази, використовувати послуги адвоката, досягати за допомогою юридичних засобів звільнення від відповідальності або її полегшення. Комплекс цих прав дістав назву «право на захист», це право повинно до певної міри урівноважити фактично нерівне становище сторін у відносинах відповідальності (з одного боку, особа, яка обвинувачується у скоєнні правопорушення, з іншого – співробітники правоохоронних органів, які мають владні повноваження, наділені правом застосовувати примус). У відносинах штрафної, каральної відповідальності (кримінальної, адміністративної, дисциплінарної) використання права на захист дає можливість запобігти так званому «обвинувальному ухилу», часто притаманному посадовим особам та державним органам, які розслідують та (або) вирішують справи про відповідні правопорушення. У відносинах цивільно-правової та інших видів відповідальності право на захист належить сторонам цивільного процесу та полягає в однаковій можливості сторін доказувати чи заперечувати факт заподіяння шкоди чи порушення договору, обґрунтовувати та оскаржувати розмір спірного відшкодування тощо. Реалізація права на захист надає юридичній відповідальності (особливо на стадії підготовки рішення у справі про правопорушення) змагального характеру. Першочергове завдання полягає у винесенні правосудного рішення у справі. У юридичній літературі з цього приводу зазначається, що завдання суду полягає у з'ясуванні питань про право і неправу, а також у вжитті примусових заходів для поновлення порушеного права. Щодо запобігання можливим правопорушенням судова діяльність доповнюється діяльністю поліцейською⁷.

Крім того, засобом забезпечення законності та обґрунтованості юридичної відповідальності є удосконалення процедури її здійснення, що можливо за певного рівня розвитку науки. Офіційним визнанням неможливості уникнення помилок при вирішенні таких справ передусім є законодавче закріплення права та порядку оскарження рішення щодо юридичної відповідальності, а також актів правоохоронних органів, які приймаються у процесі її здійснення. Необхідною передумовою та способом запобігання і виправлення цих помилок є формалізація процесу реалізації відповідальності, поділ його на етапи, які здійснюються за документально оформленими актами, доступними наступній перевірці та оцінці. Цей процесуальний порядок дає можливість виявити недосконалі ланки в системі державних органів, які реалізують відповідальність, закріпити кадровий

склад, звільнити його від компетентних чи недобросовісних працівників. Процесуальна регламентація юридичної відповідальності – необхідна передумова наступного контролю та об'єктивної перевірки порушення, розгляду та вирішення справ про правопорушення; за наявності помилок, допущених на тому чи іншому етапі відповідальності, існує можливість повернути справу, розглянути її спочатку чи взагалі зупинити. Не менш важливими є процесуальні гарантії прав особистості, яка притягнута до відповідальності. Змагальність та право на захист втілені саме в процесуальних нормах, засобами яких реалізуються норми матеріального права, що визначають склад правопорушення та санкції за їх скоєння⁸.

Більшість принципів юридичної відповідальності закріплені в діючих конституціях, законодавстві, міжнародних пактах про права тощо.

У сучасній державі саме буття юридичної відповідальності можливе лише в рамках законів, які визначають склад правопорушення та санкції за їх скоєння, а також порядок (процедуру) дослідження обставин правопорушення, прийняття обґрунтованого рішення про правопорушення та (якщо воно дійсно було) застосування санкції, порядок виконання прийнятого рішення.

Основна проблема, пов'язана з удосконаленням інституту відповідальності, – забезпечення законності, запобігання правопорушенням, максимально можливе усунення збитків, заподіяних суспільству та правопорядку. В цій проблемі концентруються два доволі важливих соціальних завдання: по-перше, суспільство та кожний громадянин мають бути впевненими, що правопорушенням запобігають за допомогою державного примусу, що права та охоронювані законом інтереси захищені від протиправних посягань; по-друге, що боротьба з правопорушниками здійснюється суто на підставі закону, що забезпечує недоторканність прав та свободи громадянина, який не вчинив нічого протиправного.

Вивчення проблем юридичної відповідальності повинно вестися на основі вивчення норм та принципів права, за межами яких немає ні правопорушення, ні санкцій, а тому не повинно бути ні відповідальності, ні примусу. Отже, за теоретичного дослідження проблем відповідальності спроби вийти за межі права, відійти від права як предмета дослідження, замінити ту частину права, яка визначає основи та порядок здійснення відповідальності, чимось іншим, стороннім для права, не можуть дати позитивного результату.

На жаль, при дослідженні проблем відповідальності виявився глухий кут семантичних пошуків, які засновані не на вивченні права, його загальних принципів, практики застосування, а на вивченні окремих, інколи ізольованих, відірваних роздумів та висновків значення слова «відповідальність». Одним із проявів побутового мислення та доктрини застійних часів є визначення: «Відповідальність – це обов'язковість відповідати». Подальші спроби вивести зміст поняття «відповідальність» з її термінологічного визначення породжують визначення: «Відповідати – це давати від-

повідь, визнати скоєне»⁹. Проте, на нашу думку, не заперечуючи цих складних елементів загального розуміння юридичної відповідальності, сьогодні слід констатувати, що їх виявляється замало для наукового розуміння та практичного застосування категорії «юридична відповідальність». Очевидно, це призводить до появи так званого двоаспектного розуміння юридичної відповідальності (позитивна та негативна юридична відповідальність). Проте будь-яке юридичне поняття, правова конструкція та категорії, безумовно, потребують свого тлумачення та розуміння, які стають можливими тільки після дефініційного уточнення останніх. Вважаємо, що дана проблематика є однією з найцікавіших та перспективних для подальшого обговорення юридичною спільнотою та широкою громадськістю.

1. *Хачатуров Р. Л.* Общая теория юридической ответственности: монография / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – С. 13. 2. *Институт юридичної відповідальності у демократичних правових системах* / [Оніщенко Н.М., Тарахонич Т.І., Пархоменко Н.М., Макаренко Л.О.]. – К.: Юридична думка, 2009. – С. 5-22. 3. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (з дод. і доп.) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 177. 4. *Витрук Н. В.* Общая теория юридической ответственности / Витрук Н.В. [2-е изд., испр. и доп.]. – М.: Норма, 2009. – С. 5. 5. *Общая теория государства и права. Академический курс в 3 т.* / отв. ред. М.Н. Марченко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: НОРМА, 2007. – Т. 3. – С. 655-679. 6. *Оніщенко Н.М.* Громадянське суспільство і виклики часу: від теорії до практичних дій // Н.М. Оніщенко, Н.С. Кузнецова // Віче. – 2014. – № 7. – С. 30-33. 7. *Радько Т.Н.* Теория государства и права: хрестоматия / под общ. ред. И.И. Лизиковой / Радько Т.Н. – М.: Акад. проект, 2005. – С. 576. 8. *Николина К.В.* Теоретичний аналіз співвідношення процедурних та матеріальних норм права / К.В. Николина // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1. – С. 40-43. 9. *Морозова Л.А.* Теория государства и права в вопросах и ответах: учеб. пособ. / Морозова Л.А. – М.: Эксмо, 2008. – С. 232-251.

УДК 34: 165.242.1

С. О. ГЛАДКИЙ

ПОНЯТТЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ ЯК ЗАСІБ ПРАВОВОГО САМОПІЗНАННЯ

Розглядаються актуальні підходи до наукового оформлення поняття правового менталітету. Осмислюється рівень теоретичного опрацювання цього поняття насамперед сучасними українськими дослідниками. Висловлюється думка про необхідність розмежування у теоретичній юриспруденції понять «правова свідомість» і «правова психіка». Сутність правового менталітету розглядається автором з методологічних позицій у контексті проблематики правового самопізнання.

Ключові слова: менталітет, ментальність, правовий менталітет, свідомість, несвідоме, правосвідомість, правове самопізнання.

© ГЛАДКИЙ Сергій Олександрович – доктор юридичних наук, професор кафедри правознавства ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»